

Kultúrny symbol a jeho scénická transformácia. Šalom alejchem – mier s vami

Cultural Symbols and Their Scenic Transformation. Shalom Aleichem – Piece Be Upon You

INGRIDA HUDECOVÁ

Ústav manažmentu kultúry a turizmu, kulturológie a etnológie,
Filozofická fakulta Univerzity Konštantína Filozofa v Nitre

ABSTRAKT: Štúdia sa zameriava na význam kultúrnych symbolov v inscenácii *Šalom alejchem – mier s vami* (2000), ktorú vytvoril bábkoherec a výtvarník Ivan Martinka. Autorka prostredníctvom analýzy scénických výstupov poukazuje nielen na originalnosť divadelných postupov, ale aj na dôležitosť aspektov židovskej kultúry, ktoré divák dokáže recipovať na úrovni kultúrneho symbolu. Zároveň sa zamýšľa nad tým, či sa dá nahliadať na tu prítomné kultúrne symboly židovskej kultúry ako na hodnotné zobrazenie židovskej symboliky, prípadne, či je možné nachádzať isté paralely medzi poetikou Ivana Martinku a tvorbou maliara Marca Chagalla.

ABSTRACT: This study focuses on the meaning of cultural symbols in the *Šalom Aleichem – mier s vami* [Shalom Aleichem – Peace Be Upon You] (2000) production created by the puppeteer and designer Ivan Martinka. By analyzing the scenes, the author points not only the originality of the theatrical techniques but also the importance of the aspects of Jewish culture that the audience can perceive at the level of cultural symbols. At the same time, she ponders whether the cultural symbols of Jewish culture present in the production can be viewed as a plausible depiction of Jewish symbolism and whether there are certain parallels between the poetics of Ivan Martinka and the works of the painter Marc Chagall.

KLÚČOVÉ SLOVÁ:

Ivan Martinka, *Šalom Aleichem – mier s vami*, židovská kultúra, judaizmus, symbol, divadlo, Marc Chagall

KEYWORDS:

Ivan Martinka, *Šalom Aleichem – mier s vami* [Shalom Aleichem – Peace Be Upon You], Jewish culture, Judaism, symbol, theatre, Marc Chagall

Ivan Martinka (1972), herec, bábkoherec a realizátor nekonvenčných bábok, zakladajúci člen zoskupenia Med a prach, výrazne ovplyvnil nazeranie na profesionálne bábkové divadlo v slovenskom prostredí. Nielen špecifickou autorskou poetikou, v ktorej originálnym spôsobom kombinuje prostriedky činoherného a bábkového divadla, ale aj tým, že v kontexte súčasnej (nezávislej) kultúry upriamil pozornosť na fenomén transkulturality a tiež na úlohu, ktorú v konkrétnej kultúre zohráva tradícia. V predkladanej štúdii sa sústredíme na symboliku židovskej kultúry v inscenácii *Šalom alejchem – mier s vami* (premiéra 10. 6. 2000 v Divadle a.h.a., Bratislava) a v rámci nej predovšetkým na to, ako Ivan Martinka pracoval so symbolmi pri vyobrazení života hlavnej postavy a jeho rodiny.

Martinka vytvoril *Šalom alejchem – mier s vami* ako dramatizáciu poviedky Šoloma Nochumoviča Rabinoviča (1859 – 1916) *Tojvie vydáva dcéry* (1894), ktorú preslávilo najmä spracovanie Josepha Steina, Jerryho Bocka a Sheldona Harnicka, autorov muzikálu *Fiddler on the Roof* (*Fidlikant na streche*) z roku 1964. „Šalom alejchem“ je židovský pozdrav, ktorý v hebrejčine doslovne znamená „Mier s tebou“. Zároveň je to slovná hračka – Rabinovič používal pseudonym Šolom Alejchem. Jeho poviedka je, slovami prekladateľa Jakuba Markoviča, „presiaknutá jemným, často smutným a trpkým humorom čechovovského razenia a čerpá námety zo židovských miest cárskeho Ruska“¹. Príbeh sa odohráva na rôznych miestach, no primárne na vidieku v obci Boyberik na predmestí Yehupetz. V tomto fiktívnom meste v cárskom Rusku žije, pracuje a trápi sa hlavná postava, židovský mliekar Tojvie.

Ako poznamenáva teatrologička Elena Knopová, aj napriek tomu, že „hra nezachytáva celú románovú šírku, môžeme hovoriť takmer o dramatizácii. Martinka sa totiž pomerne verne pridržal dejových súvislostí a v dialógoch postáv, v ich rečovom prejave uplatnil originálnu poetiku i autorský štýl predlohy.“² *Šalom alejchem – mier s vami* je divadlom jedného herca s bábkami, s hlboko integrovaným odkazom na židovskú kultúru. Martinka tu vytvoril priestor pre interpretáciu závažných tém ako sú osudovosť, smrteľnosť, tradicionalizmus či religiozita. Do popredia postavil ťaživý príbeh obyčajného človeka žijúceho v cárskom Rusku, ktorý uteká pred pogromami. V kontexte slovenskej spoločnosti a kultúry, v ktorej sú i dnes prítomné snahy vyrovnat sa s vlastnou minulosťou, komunikovala inscenácia s divákom práve prostredníctvom Tojvieho životných útrap. Podľa Knopovej, „Šalom alejchem – mier s vami je vyjadrením osobného humanistického postoja autora (...) je hrou o veľkej láske a viere, ktorá vie nájsť (s pomocou Písma) napriek utrpeniu odpustenie pre ľudské zlyhania v nádeji, že minulosť má zmysel v záujme lepšej budúcnosti.“³ Divadelná kritička Mária Karolová konštatuje, že táto inscenácia „prelomila bariéru medzi bábkovým divadlom a dospelým divákom a stala

1 MARKOVIČ, J. Doslov. In ALEJCHEM, Š. *Tojvie vdáva dcery*. Praha : Státní nakladatelství krásné literatury, hudby a umění, 1958, s. 266. Citáty z češtiny prel. I. Hudecová.

2 KNOPOVÁ, E. Ivan Martinka a Andrej Kalinka. In PREDMERSKÝ, V. a kol. *Dejiny slovenskej dramatiky bábkového divadla*. Bratislava: Divadelný ústav, 2020, s. 670.

3 Tamže, s. 672.

Ivan Martinka: *Šalom alejchem – mier s vami*. Divadlo Ivana Martinku, premiéra 10. 6. 2000 v Divadle a.ha., Bratislava. Foto archív Ivana Martinku. Snímka Tomas Wiedermann.

sa dôležitým medzníkom v novodobej histórii slovenského bábkového divadla aj v tvorbe Ivana Martinku⁴.

Charakteristickým prostriedkom Martinkovej poetiky sú nekonvenčné bábkky, ktorých je sám tvorcom. Bábkky mu učarovali už v detstve, postupom času sa tento vzťah prehĺbil do duchovno-mystickkej roviny.⁵ „Pre mňa je báбка naozaj esenciou duše bábkara,“ tvrdí umelec. „Nie je to tradičné vnímanie bábkky ako tela, ktorému dáva vodič dušu, ale presne naopak. Báбка je tou dušou, a preto musí mať jej výraz.“⁶ Špecifikom inscenácie, v ktorej Ivan Martinka stvárňoval postavu mliekara Tojvieho i členov jeho rodiny, animoval v nej všetky bábkky a hral všetky postavy, bolo odkryté bábkoherectvo. Aj vtedy, keď animoval bábkku a prepožičiaval jej hlas či pohyb, bol viditeľný zároveň jeho vzťah k nej. Podľa teatrologičky Idy Hledíkovej je Martinkovo herectvo „civilné a citlivé ako herec sám, režijná koncepcia je postavená na úspornom divadelnom jazyku súčasného bábkového divadla“⁷.

4 KAROLIOVÁ, M. Ivan Martinka: *Šalom alejchem – mier s vami*. In *Zlatá kolekcia slovenského profesionálneho divadla*. [online]. [cit. 1. 12. 2023]. Dostupné na: <https://zlatakolekcia.theatre.sk/inscenacia/salom-alejchem-mier-s-vami/>.

5 Tamže.

6 MARTINKA, I. – KNOPOVÁ, E. Vždy ma priťahovalo prepojenie živočíšneho s mystickým. [Rozhovor]. In *Loutkař*, 2015, roč. 66, č. 6, s. 44.

7 HLEDÍKOVÁ, I. Bábkarská Bystrica – dobrá konfrontácia v regióne. In *Loutkař*, 2000, roč. 50, č. 6, s. 260.

SCÉNICKÁ INTERPRETÁCIA KULTÚRNYCH SYMBOLOV

Na *Šalom alejchem – mier s vami* je možné nazerať aj ako na istú formu diskurzu, v ktorej sa vynárajú rôznorodé polemické otázky o vernosti kultúrnych symbolov židovskej tradície v globalizovanom svete. Ivan Martinka sprítomňuje nielen rozprávanie hlavnej postavy mliekara, ale rovnako zachytáva životné príbehy jeho rodiny. Ako približuje Elena Knopová: „V scenári nachádzame hneď v úvode pomerne veľký priestor venovaný opisu príchodu divákov do sály, scénografickým a zvukovým poznámkam, ale aj predpísanej hereckej akcii. Tojvie totiž príbeh rozpráva akoby svojim spolucestujúcim na parníku, a tak sú v texte zaznamenané aj miesta nadviazania kontaktu s obecnstvom či repliky, ktoré majú hercovi stvárňujúcemu túto postavu uľahčiť úvodnú improvizáciu.“⁸

Martinka sa inšpiroval literárnou predlohou, v ktorej mliekar Tojvie zdieľa svoje trápenie autorovi Šolomovi Alejchemovi počas cesty na zaoceánskom parníku. Plynuce ale z roly rozprávača prechádza do príbehu, v ktorom prostredníctvom bábok predstavuje svoju rodinu. Rozprávač hovorí: „Po prvých dvoch dcérach prišlo sedem neúrodných rokov, celkom ako v Egypte,“⁹ zjavne odkazujúc na biblickú postavu Jozefa z knihy *Genesis*. Ten bol predaný ako otrok mužovi menom Potifar, ktorý pracoval pre faraóna, vládcu Egypta. Jozef sa pre krivé obvinenie dostal do väzenia, kde vykladal sny ostatných väzňov, ktoré sa začali plniť. Aj faraóna znepokojovali sny, ktoré mu nikto nedokázal vysvetliť. Až Jozef mu predpovedal, že Egypt zažije sedem rokov hojnosti, po ktorých bude nasledovať sedemročný hladomor, preto by si mal Egypt počas dobrých rokov urobiť zásoby na čas biedy.

Vykládanie snov možno interpretovať ako jeden z kultúrnych symbolov židov: v židovskej kultúre jestvuje presvedčenie, že Boh sa prihovára k ľuďom nielen cez prorokov, ale taktiež prostredníctvom snov. Aj Tojvie, ktorý chce pomôcť dcére Cajtl vyklízuť z nechceného sobáša s bohatým vdovcom Lazarom Wolfom, prerozpráva manželke Golde svoj zlý sen, z ktorého ho práve prebudila.

Golde: „Oh, počkaj Tojvie, Tojvie. Zobuď sa! Tojvie, čo je? Čo sa ti stalo?“

Tojvie: „Kde je?“

Golde: „Kto kde je?“

Tojvie: „Frume Sure predsa?“

Golde: „Ale Frume Sure bola predsa prvá žena mäsiara Lazara Wolfa. Tá už predsa je dávno na onom svete.“

Tojvie: „Ale čoby, pred chvíľkou bola tu. Takto ma držala za krk a chcela ma zahrdušiť.“

Golde: „Počkaj, Tojvie, asi sa ti niečo zlé snívalo. Vieš čo, Tojvie, odpluj si trikrát a rozpovedz mi ten sen, ja ti ho dobre vyložím, uvidíš.“

Tojvie: „No dobre, Golde, ale nieže sa zľakneš.“¹⁰

⁸ KNOPOVÁ, E. Ivan Martinka a Andrej Kalinka. In PREDMERSKÝ, V. a kol.: *Dejiny slovenskej dramatiky bábkového divadla*. Bratislava: Divadelný ústav, 2020, s. 670 – 671.

⁹ Tamže.

¹⁰ MARTINKA, I. *Šalom alejchem – mier s vami*. [DVD záznam, 12. 4. 2002]. Bratislava : videotéka Divadelného ústavu.

Ivan Martinka: *Šalom alejchem – mier s vami*. Divadlo Ivana Martinku, premiéra 10. 6. 2000 v Divadle a.h.a., Bratislava. Foto archív Ivana Martinku. Snímka Tomas Wiedermann.

Na to si Tojvie trikrát odpluje cez ľavé rameno. V židovskej kultúre je zvykom, že ak človek počuje, vidí alebo sa dozvie niečo negatívne, trojnásobným odplutím má odohnať zlé sily.¹¹ Fyzický prejav vo funkcii symbolu odkazuje na predstavy a hodnoty konkrétnej kultúry, pričom význam nadobúda iba v jej kontextoch. Preto možno vyššie spomenutý akt odplutia vnímať ako kultúrny symbol, čo dokazuje jeho opakovaný a zdôrazňovaný výskyt v inscenácii.

Martinka použil z pozície režiséra, bábkoherca i scénografa pestré vizuálne a hudebné prostriedky. Napríklad v scéne, v ktorej sa uprostred noci nad spiacim Tojviem zjaví babka Cajtl (mama jeho manželky Golde), ktorá už dávno zomrela, pracoval súčasne s tromi rozdielnymi princípmi: postava Tojvieho bola činoherná, manželka Golde bábková a svokra Cajtl kombinovala bábkú s využitím zvukovej nahrávky. V replike babky Cajtl sa dal zároveň odčítať kultúrny symbol odkazujúci k židovským poverovým predstavám: „Veľmi ma teší, že ste vybrali pre vašu Cajtl, pre moju menovkyňu, takého skvelého ženícha, aj keď je iba krajčír, je to predsa len veľmi slušný chlapec, ten Motl Kamzojl.“¹²

¹¹ Bez autora. 10 Popular Jewish Superstitions. [online]. [cit. 10. 2. 2023]. Dostupné na internete: <https://associated.org/stories/10-popular-jewish-superstitions/>.

¹² MARTINKA, I. *Šalom alejchem – mier s vami*. [DVD záznam, 12. 4. 2002].

Ďalším z motívov, ktorý Martinka tematizoval v celej inscenácii, je Tojvieho otvorenosť prijať osud. Dej inscenácie je situovaný do obdobia, keď sa na Ukrajine začali proti židom vyvodzovať reštriktívne opatrenia, čo vyústilo do núteného odchodu tohto etnika z Bojberiku. Postava Tojvieho dodáva, že dostal od samotného báťušku cára list, v ktorom stálo: „Ber sa Tojvie preč odtiaľto a už sa sem nevracaj. O tri dni nech tu po tebe nezostane ani smrad. No tak som sa bral. Totiž, keď vám listy na miesto poštára nosí žandár, to sa nemôžete okúňať. Ale máme nad sebou mocného Boha a keď ten chce, aby sa kolieska krútili naopak, tak sa jednoducho tak prudko zvrtnú, že sa nám tu dolu z toho hlava zakrúti.“¹³

Na inom mieste sa vytvára priestor na polemiku o tom, čo znamená hodnota sľubu v židovskej tradícii. Myšlienky i slová Tojvieho silne odkazujú na Božie rozhodnutie. Keď mu dcéra Cajtl povie, že sa nechce vydávať za starého mäsiara Lazara Wolfa, Tojvie, hoci mu ju predtým slúbil, berie slovo späť, pretože pre neho je dôležitejšie, že bude pred Bohom stáť bez hriechu a nedotlačí dcéru k nechcenému sobášu. Mizanscéna je veľmi intímna, vytvára dojem najúprimnejšieho rozhovoru medzi otcom a dcérou, až dovtedy, kým do nej nevstúpi krajčír Motl Kamzojl. Opäť vzniká komic-ká situácia, v ktorej si Motl príde vypýtať povolenie od Tojvieho, pretože si s Cajtl dali pred rokom sľub, že sa zosobášia. Tojvie sa pýta na meno ženícha, pre ktorého Motl pýta jeho Cajtl.

Tojvie: „Je aspoň dobrý človek?“

Motl: „Lepšieho nepoznám. Je skrátka ako na mieru šitý.“

Tojvie: „No tak mi povedz konečne, kto to je?“

Motl: „To akože konkrétne meno a tak?“

Tojvie: „Akože konkrétne meno a tak.“

Motl: „Stojí pred vami.“

Tojvie: „Motl, Motl, veď ty si sa zbláznil, uvedomuješ si to? Ty si sa prišiel sám dohadzovať. Veď ty si dohadzovač, ženích aj svat, a to všetko v jednom. Počuj, nechceš byť náhodou aj nevesta? Svadbu si odbavíš sám, čo ty na to?“¹⁴

Mizanscéna sprítomňuje židovskú tradíciu týkajúcu sa svadby, ktorej udržateľnosť sa v priebehu storočí transformovala.¹⁵ Vo výstupe, v ktorom prišiel Motl sám seba dohodiť ako ženícha pre Cajtl, možno badať kultúrny odkaz na prvého biblického dohadzovača. Bol ním Abrahámov sluha, poverený nájsť manželku pre jeho syna Izáka. Ivan Martinka ako rozprávač ho zároveň vkladá do kontextu Adama a Evy a situuje do záhrady Eden. Divákov sa pýta, čo im to pripomína? „Ako Adam s Evou v raji. No, tak tá záhrada Edenu, to už bude jeho robota. Veď sa hovorí, kto

¹³ Tamže.

¹⁴ Tamže.

¹⁵ LAŠOVÁ, M. *Symbolika ukrytá v židovskej svadbe*. [online]. [cit. 6. 12. 2023]. Dostupné na internete: <https://www.pulib.sk/web/kniznica/elpub/dokument/Novakova1/subor/Lasova.pdf>. „Výber vhodného životného partnera šidduch nie je založený čisto na fyzickej kráse. Príbuzní mladíka či devy alebo ich dôverní priatelia dohodnú vzájomné stretnutie s vhodným človekom, aby zistili, či sa títo k sebe hodia. Neraz to môže byť aj dohadzovač (šadchen), ktorý mladým takto pomáha.“

nám dal zuby, dá nám aj chlieb.“¹⁶ Zdvihnutým ukazovákom ukáže na oblohu, odvolávajúc sa na Boží zámer.

Tojvie premýšľa, ako povie manželke o tom, že ich dcéra sa nezasnúbila s mäsiarom, ale s krajčírom. Informáciu sprostredkuje stará Cajtl – pohyblivá bábka, ktorá sa zjavuje ako duch. Je odetá do bielej nočnej košele, na bledej tvári sa odrážajú mierne modré odlesky ako posmrtné znaky. Bábka akoby lietala nad posteľou, keďže dvojkolesový vozík sa umne transformoval na lôžko s perinou. Z tej sa stáva Frume Sure, prvá žena mäsiara Wolfa, ktorá sa tiež zjavuje ako duch. Na tomto mieste inscenácie sa opätovne dostáva do popredia hodnota sľúbeného slova v židovskej tradícii.

Frume Sure: „Tak je. Vždy som vás považovala za slušných ľudí. A vás, Tojvie, za človeka vzdelaného a dobrého. Ako môžete dopustiť, aby na moje miesto prišla vaša dcéra? Aby sedela v mojej izbe, mala moje kľúče, nosila moje šaty, moje klenoty, moje perly?“

Tojvie: „Ale tak si to predsa prial váš Lazar Wolf.“

Frume Sure: „Au, Lazar Wolf biedne skončí. A vašu Cajtl ľutujem. Je taká mladá. Viac ako tri týždne s ním nebude. Po troch týždňoch ku nej v noci prídem, zdrapnem ju za krk a takto sa jej odplatím. Ha ha ha ha.“¹⁷

Frume Sure vytvorená z periny a animovaná Ivanom Martinkom pôsobila strašidelne nielen nahnevanou zelenou tvárou s desivým výrazom, ale aj hlasovým prejavom a dikciou. Gradáciu výstupu dopĺňal Martinka postupným odopínaním periny, na jeho konci videl divák celú bábku, ktorá akoby sa vznášala nad posteľou. Dôležitým momentom výstupu bolo predpovedanie blížiaceho sa nešťastia, keď bábka Frume Sure prostredníctvom animátora bábky zdrapla Tojvieho manželku Golde. Z tohto výstupu bolo evidentné, že Golde prijíma krajčira Motla do rodiny opäť na základe poverových predstáv a sprítomneného sna.

Po svadbe Cajtl a Motla sa Tojvie vydáva na cestu do Anatevky. Tu stretá mládenca Perčíka, s ktorým začne viesť dialóg plný charakteristického židovského humoru. Perčík, nezrelý mutujúci tínedžer študujúci na univerzite, odetý do zelenej uniformy z flísy a baretky rovnakej farby, reprezentoval mladého revolucionára upozorňujúceho na nepriaznivú situáciu v Rusku. Túži po zmene sociálno-politického systému, čo je evidentné z jeho výpovede.

Tojvie: „Reb Perčík, skrátka vytrpíš všetko, len aby sa študovalo. Hm?“

Perčík: „Ale každý človek by mal študovať.“

Tojvie: „Naozaj?“

Perčík: „No naozaj.“

Tojvie: „Aj žena?“

Perčík: „Ccc, aj žena je človek. Máte doma ženu?“

Tojvie: „Aby som sa nerúhal, mám doma šesť žien.“¹⁸

16 Tamže.

17 MARTINKA, I. *Šalom alejchem – mier s vami*. [DVD záznam, 12. 4. 2002].

18 Tamže.

Ivan Martinka: *Šalom alejchem – mier s vami*. Divadlo Ivana Martinku, premiéra 10. 6. 2000 v Divadle a.ha., Bratislava. Foto archív Ivana Martinku. Snímka Tomas Wiedermann.

Zbožného Tojvieho nezaujímá politika, no Perčíka mu je ľúto a prijíma ho do svojho domu. Tu sa študent zblíži s jeho dcérou Hodl natoľko, že ich vzťah vyústí do sobáša. Vo výstupe, kde Hodl a Perčík oznamujú svoje zásnuby, je zrejmý posun postoja mladej generácie k židovským svadobným tradíciám. Perčík hovorí: „My nepotrebuje žiadneho dohadzovača, máme sa radi. Vlastne už dávnejšie sme sa zasnúbili. Ale len preto, že sa musíme čo nevidieť rozísť a nadhlo, hej, tak sme sa rozhodli, že sa vezmeme, však, Hodl.“¹⁹ Aj napriek tomu, že sa Tojvie bráni, napokon mladým ustúpi a dá im svoje požehnanie.

Život Tojvieho sa v priebehu deja komplikuje. Silnejúci antisemitizmus v cárskom Rusku vyústil do nariadenia o odsune židov z územia. Na jeho dom zaútočia jeho dovtedy nekonfliktní susedia a Tojvie sa zamýšľa nad tým, že Boh možno chce, aby bolo jemu a jeho rodine ťažko. I na tomto mieste však ostáva priestor pre svojrázny židovský humor, a to prostredníctvom historky vyrozprávannej Ivanom Martinkom: „V jednom ruskom cárskom meste spadne žid z mesta do vody. Volá o pomoc. Pomoc, pomôc, topím sa! Ide okolo žandár. Ten, keď počuje, že sa voľakto topí, pribehne k mostu, ale keď vidí, že je to žid, zostane stáť, ruky založené, uškŕňa sa popod fúz a ten náš neborák sa topí v tej rieke, volá pomoc, pomôc topím sa, o život prichádzam. Tak sa utop, židák, hovorí si ten žandár. No a keď už ten

¹⁹ Tamže.

náš neborák nevedel, čo si má počať, tak dostal nejaké vnuknutie od Boha alebo čo a vykrikoval, bodaj by sa cár utopil, na to ten žandár skočil do rieky, nášho židáčika vytiahol a zatvoril za poburovanie.“²⁰

V inscenácii boli plasticky uchopené aj ďalšie zo židovských tradícií a sviatkov. Napríklad šabat, resp. šábes,²¹ ktorý sa začína v piatok tesne pred západom slnka, a keďže počas neho veriaci nesmú vykonávať žiadne práce, je potrebné, aby bolo všetko vopred nachystané. Z pozadia sa ozývala nahrávka hlasu manželky Golde, ktorá potrebuje pomôcť s prípravami na šabat.

Golde: „No kde toľko trčíš, môj vzácny chlebobarca? Tvojimi rečami deti nenachováam.“

Tojvie: „Moja Golde ma vždy tak milo víta.“

Golde: „Slnko čo nevidiac zájde na kopec, na nebo vyskočí prvá hviezda a náš Tojvie sa túla, kto vie kde.“

Tojvie: „Pokoj, Golde, som tu. Slnko nie je zajac, neutečie.“

Golde: „A to mám na šábes všetko chystať sama?“

Tojvie: „Pokoj, máme predsa deti.“²²

Ďalším scénicky reflektovaným sviatkom židov bol sukot.²³ Ide o pripomienku strastiplnej cesty ich predkov, ktorých Boh viedol z Egypta. Trpkosť ich osudu sprítomňoval rozhovor medzi Tojviem a dcérou Hodl, ktorá otcovi oznamuje, že ráno odchádza za Perčíkom do vyhnanstva na Sibír.

Tojvie: „Hodl, a on ťa žiada, aby si išla za ním do tej ľadovej pustatiny, kde už ani líšky nedávajú dobrú noc?“

Hodl: „Nie, on to nežiada. Ja by som za ním išla aj na kraj sveta.“

Tojvie: „Hodl. Hodl. Poznáš tú bájkú o tej sliepke, čo vysedela káčatká? Keď káčatká trochu podrástli, pustili sa na vodu a odplávali. A kvočka stála na brehu a kotkodákala, kotkodákala, kotkodákala. No, čo ty na to?“

Hodl: „No, bolo to určite veľmi zlé pre tú kvočku, ale len preto, že sliepka kotkodákala, káčatká by nemali plávať?“²⁴

Vtom sa ozve hlas Golde, ktorá ich volá z terasy dnu. Tojvie jej odpovedá: „Tichšie, Golde, vari nevieš, že je dnes noc siedmeho dňa sviatku sukot? V túto noc sa v nebi posudzujú naše činy a rozhoduje sa o našich ďalších osudoch. Túto noc je treba prebdiť.“²⁵

Ťaživým odchodom Hodl sa však Tojvie nemohol trápiť dlho, pretože Boh si pre neho pripravil ďalšiu ranu, tentokrát prostredníctvom dcéry Chavy, ktorá sa zahľadelá do miestneho pisára Fiodora Fiodoroviča Galagana, nežida – kresťana. Tojvie

20 MARTINKA, I. *Šalom alejchem – mier s vami*. [DVD záznam, 12. 4. 2002]. Bratislava: videotéka Divadelného ústavu.

21 Je to siedmy deň od počiatku stvorenia sveta, keď Hospodin po šiestich dňoch práce odpočíval.

22 Tamže.

23 Sukot nasleduje štyri dni po sviatku Jom Kipur (Nový rok). Sviatok má dva významy. Prvý odkazuje k poľnohospodárskym prácam, nakoľko sa oslavuje na jeseň. Druhý význam je možné badať v histórii, keď židom pripomína putovanie izraelského národa po púšti z Egypta.

24 MARTINKA, I. *Šalom alejchem – mier s vami*. [DVD záznam, 12. 4. 2002].

25 Tamže.

hovorí: „Ako to? Ako to, že nám urobila takú vec? Kto vie, možno nám prirástla k srdcu trochu viac ako ostatné, pretože keď bola malá, toľko chorľavela. Častokrát sme pri nej prebdeli celé noci. Niekoľkokrát sme ju doslova vytŕhali smrti z pazúrov a život sme do nej vdychovali tak, ako sa vdychuje do malého pošliapaného kuraťa. Tak ako to, že nám urobila takú vec? (...) To predsa nejde, aby sa židovské dievča vydalo za muža inej viery. Nemôže predsa odvrhnúť celý svet, v ktorom vyrastala. V ktorom sa všetko, všetko obracia k nášmu jedinému, dobrému Bohu.“²⁶

Chava sa púšťa s otcom do sporu.

Chava: „Ocko, veď ho vôbec nepoznáš. Vôbec nevieš, aký je.“

Tojvie: „Neviem, ani nechcem vedieť. On nie je z nášho sveta, Chava. V písme predsa jasne stojí. Každý podľa svojich možností.“

Chava: „To je výborné. Ty máš na všetko citát. A stojí v písme aj to, prečo sa ľudia rozdelili na židov a kresťanov? Alebo na pánov a otrokov?“

Tojvie: „Tak je to od nepamäti.“

Chava: „Ale časy sa predsa menia.“

Tojvie: „U nás sa vraví, Chava, že keď sliepka začne kikirikať ako kohút, je čas dať ju na pekáč. Čo ty na to?“²⁷

Výstup je prerušený hlasom Golde, ktorá volá manžela a dcéru k obedu. Dramatickú generačnú konfrontáciu otca a dcéry vystrieda vtipne stereotypná slovná prestrelka medzi manželmi.

Tojvie: „Tu sa debatuje o dôležitých veciach, a ona sa mi do toho začne pliesť so svojím zeleninovým borščom.“

Golde: „Môj zeleninový boršč je rovnako tak dôležitý ako všetky tie tvoje dôležité veci. Pozrime sa, sporákový filozof.“²⁸

Tojviego vzťah k Bohu je bytostný a priamy. „Prečo sú ľudia takí alebo onakí?“, pýta sa. „A odpusť mi, že sa ti do toho pletiem, ale ty si jediný Boh. Veď ty si nás všetkých stvoril, tak prečo si stvoril ľudí takých a onakých? No dobre, keď si ich už tak stvoril, načo je dobré, aby sa tak jeden oddeľoval od druhého? Aby sa nemohol pozrieť jeden na druhého? Ako keby jeden bol od Boha a druhý nebol od Boha? Načo? Načo? Ja viem, keď to tak je, asi to tak má byť. Najlepším dôkazom toho je, že keby malo byť inak, tak by inak aj bolo. Lenže odpusť. Prečo nie je inak?“²⁹

Vtom zaznie prelakaný hlas Golde: „Tojvie, Tojvie. (...) Chava odišla s Feďom. Dala sa pokrstiť. Vzali sa u pravoslávnych.“³⁰ Tu nastala premena v animácii bábký Golde, výraz jej tváre zosmutnel: v judaizme je konvertovanie na kresťanskú vieru vnímané ako večná strata. V kontexte našej štúdie sa núka do pozornosti javiskový odkaz na židovský pohrebný obrad, tzv. šive³¹, keď trúchliaci Tojvie hovorí manželke: „Choď domov Golde. Večer zapálime sviečky a v roztrhaných šatách budeme

²⁶ Tamže.

²⁷ Tamže.

²⁸ Tamže.

²⁹ Tamže.

³⁰ Tamže.

³¹ Šive je odvodené od z hebrejského šiva, čo znamená sedem. Šive znamená sedem dní prísneho smútku.

Ivan Martinka: *Šalom alejchem – mier s vami*. Divadlo Ivana Martinku, premiéra 10. 6. 2000 v Divadle a.ha., Bratislava. Foto archív Ivana Martinku. Snímka Tomas Wiedermann.

sedieť šive za naše mŕtve dieťa. Chava je predsa... Je mŕtva. Tak nám to predsa káže náš zákon.“³²

Na tomto mieste nasledoval najpôsobivejší moment bábkovej animácie. Tojvie sa vyberá na cestu so svojím koníkom, keď sa mu vo fantázii zjavuje stratená dcéra Chava. Bábka ale nemá ľudskú podobu, je to len hlava s pierkami symbolizujúca malé vtáča, ktoré opustilo hniezdo. V Tojvieho predstave sa spolu hrajú ako otec s dcérou, ako kedysi; výstup podmaľuva melancholická melódia huslí. Ako upozorňuje Mária Karolová, bábka tu prekračuje svoju bežnú existenciu smerom k metafore: „Zjavuje sa ako symbol, ktorý sa stráca tak, ako svoju dcéru stratil Tojvie. Bolestne, no nenávratne.“³³

³² MARTINKA, I. *Šalom alejchem – mier s vami*. [DVD záznam, 12. 4. 2002].

³³ KAROLOVÁ, M. Ivan Martinka: *Šalom alejchem – mier s vami*. In *Zlatá kolekcia slovenského profesionálneho divadla*. [online].

PARALELY POETIKY IVANA MARTINKU A MARCA CHAGALLA

Slovenský historik Jozef Tancer vo svojej recenzii inscenácie *Šalom alejchem – mier s vami* upriamuje pozornosť na to, že „Martinka ako režisér, scenárista, scénograf a herec v jednej osobe vytvára neobyčajne sugestívnu, melancholicko-fantazijnú atmosféru, pripomínajúcu Chagallove maľby či chasidské príbehy prerozprávane Martinom Buberom“³⁴.

Skutočne, vo výtvarno-kompozičnej zložke inscenácie sú zjavné analógie medzi prácou Ivana Martinku a poetikou Marca Chagalla. Aj Chagall vo svojej tvorbe často prezentoval vidiecky život židovských komunít, prípadne sa venoval biblickým témam, ktoré prostredníctvom raz sviatočných, inokedy bežných situácií kreoval v atmosfére nadčasovej rozprávky. Ako upozorňuje historička výtvarného umenia Susan Compton, keď Chagall navrhoval divadelné nástenné maľby, „jeho rozhodnutie vyhradiť celú stenu pre jeden námet znamenalo, že musel vymyslieť oveľa zložitejšiu kompozíciu, než akú navrhol pre nástenné maľby napríklad v petrohradskej synagóge“³⁵. Rovnako Ivan Martinka sa snažil svoju inscenáciu modelovať tak, aby slúžila dvojakému účelu. Zdanlivo jednoduchá výprava *Šalom alejchem – mier s vami*, primárne koncipovaná ako umelecký manifest, ale tiež s ambíciou reflektovať, komunikovať či otvárať nové témy z inokultúrneho prostredia, sa stala premyslenou scénografickou kompozíciou.

Popri podobnej filozofii oboch umelcov sa u nich dajú nájsť i konkrétne spoločné motívy, napríklad mladí snúbenci alebo novomanželia ponorení do fantastického sveta, mágia snov, ich tajomná mystickosť či zádumčivá melanchólia. V súvislosti s poslednou zmienenou výrazovou rovinou sa treba pristaviť pri sugestívnej scénickej hudbe Mariána Krajčoviča, inšpirovanej klezmerom³⁶ s jeho typickým timbrom kombinujúcim husle a klarinet. Krajčovičova kompozícia vyvolávala podobnú melancholickú náladu, akú na svojich obrazoch zachytil Chagall. V maliarovej tvorbe sa často stretávame s obrazmi hudobníkov, najmä huslistov, ktorých nevnímal len ako postavy umelcov, ale aj ako pripomienku stáročnej literárnej tradície tematizujúcej židovskú kultúru.

ZÁVER

Ivan Martinka v autorskej monodráme *Šalom alejchem – mier s vami*, v ktorej originálnym spôsobom kombinoval princípy činoherného a bábkového divadla, ponúkol divákovi sondáž do chápania nielen vonkajších, ale najmä vnútorných znakov židovskej kultúry. V inscenácii prezentoval a odkryl viacero jej dôležitých symbolov: obrady či sviatky šabat, šive i sukot, podstatnú rolu svadobného dohadzovača,

³⁴ TANCER, J. Slová plné príbehov: Šolom Alejchem v divadle jedného herca Ivana Martinku. In *Domino fórum*, 2000, roč. 9, č. 32, s. 14.

³⁵ COMPTON, S. Chagall's Auditorium: „An Identity Crisis of Tragic Dimensions“. In *Marc Chagall and the Jewish Theater*. New York: The Solomon R. Guggenheim Foundation, 1992, s. 6. [online]. [cit. 14. 2. 2024]. Dostupné na internete: <https://ia801601.us.archive.org/25/items/chagallj00chag/chagallj00chag.pdf>.

³⁶ Klezmer je hudobná tradícia judaizmu. Ide o svetskú hudbu, torá vznikla približne v 15. storočí.

poverové predstavy, biblické príbehy, hodnoty, tradície a v neposlednom rade prítomnosť Boha v živote veriaceho žida. Popri intelektuálnej hodnote mala jeho inscenácia aj silný emocionálny rozmer. Slovom českej kritičky Zuzany Malej, „[Martinka] Graduie tak, že ani nezaznamenávame, že sa postupne prestávame smiať a prepadáme sa do vnútronej zasmušilosti, tak príznačnej pre hebrejské prostredie.“³⁷ V Martinkovom rukopise sme identifikovali i znaky analogické s poetikou maliara Marca Chagalla, inšpirovanou fantazijným, snovým svetom, a zároveň intenzívne čerpajúcou zo židovskej kultúry.

Tojvie v inscenácii Ivana Martinku *Šalom alejchem – mier s vami* statočne čelil ranám osudu. Aj keď sa život, tradície a hodnoty, ktoré mu boli vlastné, postupne transformovali, s prehľadom to znášal, pretože v tom videl Boží zámer. Chyby nehľadal v druhých ľuďoch, ale z pozície veriaceho človeka ich vnímal v sociálno-politickom režime, ktorý ľudí zbavuje identity, rodného prostredia, spätosti s predkami, rodiny. Skutočne ťažký moment prišiel až vo chvíli, keď si jeho dcéra vzala kresťana: Tojvie nedokázal prijať porušenie Božích zákonov, ktoré tak horlivo dodržiaval po celý svoj život.

V kontexte Tojvieho tradicionalizmu ponúkla inscenácia príležitosť zamyslieť sa nad hodnotou a zmyslom trvalo udržiavaných tradícií a kultúrnych symbolov, odkazy ktorých bolo možné odčítať takmer v každom scénickom výstupe. Špecifické kultúrne symboly židovskej tradície komunikovali s divákom prostredníctvom konkrétnych príbehov, pretavených sugestívnymi hereckými, výtvarnými i hudobnými prostriedkami, referujúc tak o ortodoxnej kultúre, ktorá nie v tak dávnej minulosti spoluvytvárala a obohacovala aj kultúru na území Slovenska.

Štúdia vznikla v rámci doktorandského štúdia na Filozofickej fakulte Univerzity Konštantina Filozofa v Nitre, školiteľ Miroslav Ballay. Je výstupom projektu KEGA 041UKF-4/2022 Príprava učebných textov nosných predmetov študijného programu kulturológia.

LITERATÚRA

ALEJCHEM, Šolom. *Tovje vdáva dcery*. Praha : Státní nakladatelství krásné literatury, hudby a umění, 1958. 259 s.

Bez autora. 10 Popular Jewish Superstitions. [online]. Dostupné na internete: <https://associated.org/stories/10-popular-jewish-superstitions/>.

COMPTON, Susan. Chagall's Auditorium: „An Identity Crisis of Tragic Dimensions“. In *Marc Chagall and the Jewish Theater*. [online]. New York : The Solomon R. Guggenheim Foundation, 1992, s. 1 – 14. ISBN 0-89207-099-4. Dostupné na internete: <https://ia801601.us.archive.org/25/items/chagallj00chag/chagallj00chag.pdf>.

37 MALÁ, Z. Jak se přelétá nad loutkářským hnízdem. In *vltava.rozhlas.cz*, 16. 11. 2004. [online]. [cit. 18. 12. 2023]. Dostupné na internete: <https://vltava.rozhlas.cz/jak-se-preleta-nad-loutkarskym-hnizdem-7880931>.

- DANESI, Marcel. *Messages, Signs, Ann Meanings: A Basic Textbook in Semiotics and Communication Theory*. Toronto : Canadian Scholar's Press Inc, 2004. 371 s. ISBN 1-55130-250-0.
- DOUBRAVOVÁ, Jarmila. *Sémiotika v teorii a praxi*. Praha : Portál, 2002. 158 s. ISBN 80-7178-566-0.
- HLEDÍKOVÁ, Ida. Bábkarská Bystrica – dobrá konfrontácia v regióne. In *Loutkář*, 2000, roč. 5, č. 6, s. 260 - 262. ISSN 1211-4065.
- JUNG, Carl. *The Symbolic Life: Miscellaneous Writings*. USA : Princeton University Press, 1976. 1585 p. ISBN 0-691-09892-1.
- JURKOWSKI, Henryk. *Metamorfózy bábkového divadla v 20. storočí*. Bratislava : Divadelný ústav, 2004. 276 s. ISBN 80-88987-51-2.
- JUST, Vladimír. Loutka jako znak, loutka jako alibi: poznámky k festivalu Spectaculo interesse. In *Loutkař*, 2005, roč. 55, č. 6, s. 259 – 261. ISSN 1211-4065.
- KAROLOVÁ, Mária. Ivan Martinka: Šalom alejchem – mier s vami. In *Zlatá kolekcia slovenského profesionálneho divadla*. [online]. 2000. Dostupné na internete: <https://zlatakolekcia.theatre.sk/incenacia/salom-alejchem-mier-s-vami/>.
- KNOPOVÁ, Elena. Ivan Martinka a Andrej Kalinka. In PREDMERSKÝ, Vladimír a kol. *Dejiny slovenskej dramatiky bábkového divadla*. Bratislava : Divadelný ústav, 2020, s. 659-689. ISBN 978-80-819-0061-7.
- LAŠOVÁ, Monika. *Symbolika ukrytá v židovskej svadbe*. [online]. Dostupné na internete: <https://www.pulib.sk/web/kniznica/elpub/dokument/Novakova1/subor/Lasova.pdf>.
- MALÁ, Zuzana. Jak se přelétá nad loutkářským hnízdem. In *vltava.rozhlas.cz*, 16. 11. 2004. [online]. Dostupné na internete: <https://vltava.rozhlas.cz/jak-se-preleta-nad-loutkarskym-hnizdem-7880931>.
- MARKOVIČ, Jakub. Doslov. In ALEJCHEM, Šolom. *Tovje vdáva dcery*. Praha : Státní nakladatelství krásné literatury, hudby a umění, 1958. 266 s.
- MARTINKA, Ivan – KNOPOVÁ, Elena. Vždy ma priťahovalo prepojenie živočíšneho s mystickým. [Rozhovor]. In *Loutkař*, 2015, roč. 66, č. 6, s. 44.
- MARTINKA, Ivan. *Šalom alejchem – mier s vami*. [DVD záznam, 12. 4. 2002]. Bratislava : videotéka Divadelného ústavu.
- PAVIS, Patrice. *Divadelný slovník*. Bratislava : Divadelný ústav, 2004. 542 s. ISBN 80-88987-24-5.
- SHERBOK, Daniel. *Judaizmus – ilustrovaný průvodce*. Brno : Jota s. r. o., 2021. 256 s. ISBN 978-80756-5779-4.
- TANCER, Jozef. Slová plné príbehov : Šolom Alejchem v divadle jedného herca Ivana Martinku. In *Domino fórum*, 2000, roč. 9, č. 32, s. 14. ISSN 1335-4426.

Ingrida Hudecová

Oddelenie kulturológie Ústavu manažmentu kultúry a turizmu, kulturológie a etnológie

Filozofická fakulta

Univerzita Konštantína Filozofa v Nitre

Hodžova 375/1

e-mail: ingrida.hudecova@ukf.sk

ORCID: 0009-0009-6220-7393